

Biuletyn Historii Sztuki
LXXXIII:2021, nr 2
ISSN 00063967

PIOTR PAJOR

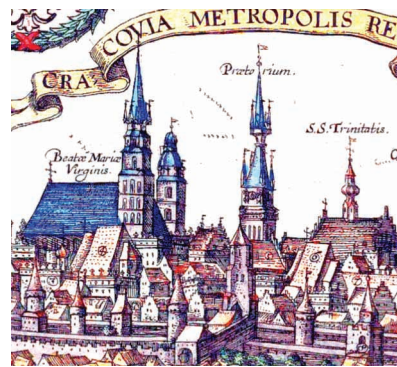
Kraków, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1957-8326>

*Północna wieża kościoła Mariackiego
w Krakowie w perspektywie ulicy Floriańskiej.
Przyczynek do badań nad planowaniem osi
widokowych w średniowieczu*

*Northern Tower of St Mary's Church in Kraków
on Floriańska Street's Axis. Contribution to the
Research into Planning the Terminating Vistas
in the Middle Ages*

Artykuł prezentuje rozważania nad sytuacją urbanistyczną masywu zachodniego kościoła Mariackiego w Krakowie. Kościół stoi ukośnie względem Rynku, a jego północna wieża jest wysunięta przed linię pierzei, w taki sposób, że optycznie zamyka perspektywę ulicy Floriańskiej. Wieże powstały na przełomie XIII i XIV w., w okresie intensywnej rozbudowy i przekształceń miasta. Wydaje się, że takie usytuowanie kościoła parafialnego było zabiegiem obliczonym na jak najlepsze wyeksponowanie ważnej dla komuny miejskiej budowli.

Słowa-klucze: Kraków, urbanistyka, architektura gotycka, architektura municypalna, oś widokowa

Considerations around the urban status of the westwork of St Mary's Church are presented. The Church is placed diagonally to the Market Square, while its western tower protrudes in front of the street frontage in the way optically blocking the view on the axis of Floriańska Street. The church's towers were raised at the turn of the 14th century in the course of intense development and transformation of the city. It seems likely that such a location of a parish church was intentional and meant to maximally expose a building important for the city's commune.

Keywords: Kraków, urban planning, gothic architecture, municipal architecture, viewing axis

Oczom każdego, kto wejdzie na teren Starego Miasta w Krakowie przez bramę Floriańską, jedyną w pełni zachowaną, a niegdyś najważniejszą bramę w murach obronnych, ukaże się perspektywa długiej, przeszło trzystumetrowej prostej ulicy, zamknięta potężną ceglana wieżą kościoła pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (il. 1). Efekt ten jest w pewnym stopniu iluzją, ponieważ wieża nie stoi w zamknięciu ulicy, lecz jest oddalona od jej wylotu do Rynku Głównego o niemal pięćdziesiąt metrów, a sam kościół wznosi się w pierzei głównego placu niegdyś stolicy Królestwa Polskiego. Efekt zamknięcia północną wieżą kościoła perspektywy ulicy Floriańskiej wynika z nieregularnego usytuowania fary w szachownicowym układzie miasta – stoi ona lekko ukośnie względem sieci urbanistycznej ukształtowanej podczas tzw. Wielkiej Lokacji, w taki sposób, że wspomniana wieża wysuwa się nieco przed linię pierzei (il. 2). To pozornie przypadkowe zniekształcenie daje na tyle spektakularny i precyzyjny efekt, że warto rozważyć, czy nie jest jednak wynikiem przemyślanego planowania przestrzennego miasta, wykraczającego poza czysto praktyczne wytyczenie regularnych ulic i placów oraz parcelację wydzielonych nimi kwartałów.

Jakąkolwiek analizę związku między położeniem kościoła Mariackiego a rozplanowaniem miasta lokacyjnego musi poprzedzić próba wyjaśnienia, kiedy ustaliła się specyficzna orientacja głównej fary Krakowa. Wbrew pozorom rozstrzygnięcie tego problemu nie jest jednak zadaniem łatwym. Jeśli chodzi o ogólny zarys przemian, czy raczej kolejnych architektonicznych wcieleń tej budowli, aktualność zachowuje wizja nakreślona przed siedmioma dekadami przez Józefa Lepiarczyka, jakkolwiek wiele kwestii szczegółowych zostało znacząco zmodyfikowanych w późniejszych badaniach, zwłaszcza Paula Crossleya, Pawła Pencakowskiego czy Marka Walczaka¹. Obecnie kościół to potężnych rozmiarów bazylika z silnie wydłużonym chórem, wzniesiona w przeciągu drugiej połowy XIV w.²; o ile przesklepienie korpusu w latach 90. tego stulecia jest potwierdzone źródłowo³, o tyle datowanie rozpoczęcia prac około połowy stulecia lub niewiele wcześniej wynika z analizy formalnej (il. 3). Bazylika powstała w dwóch fazach: najpierw wzniesiono chór, utrzymany w stylistyce poklasycyzmu i ozdobiony

Artykuł powstał w ramach finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki projektu nr DEC-2016/21/B/HS2/00598.

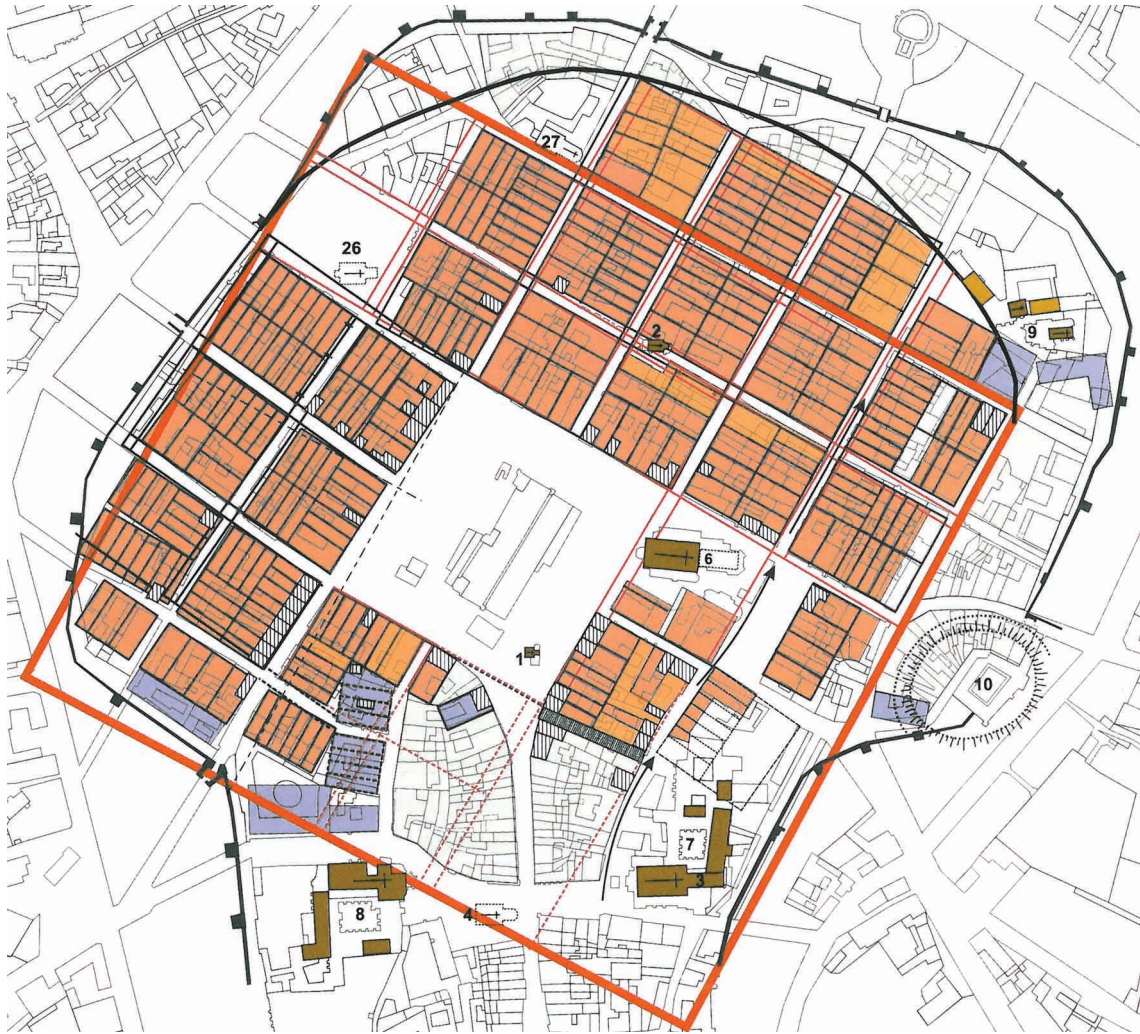
¹ Józef LEPIARCZYK, „Fazy budowy kościoła Mariackiego. Wieki XIII–XV”, *Rocznik Krakowski* 34 (1957-1959), s. 181–254; Paul CROSSLEY, *Gothic Architecture in the Reign of Kasimir the Great. Church Architecture in Lesser Poland 1320–1380* (Kraków: Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, 1985), s. 95–157; Paweł PENCAKOWSKI, „Kiedy powstał gotycki korpus bazylikowy kościoła Mariackiego w Krakowie i kto go budował?”, w: *Magistro et amico amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesięciolecie urodzin* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2002), s. 245–256; Marek WALCZAK, *Rzeźba architektoniczna w Małopolsce za czasów Kazimierza Wielkiego* (Kraków: Universitas, 2006), s. 175–236.

² PENCAKOWSKI, „Kiedy powstał gotycki korpus bazylikowy kościoła Mariackiego w Krakowie”.

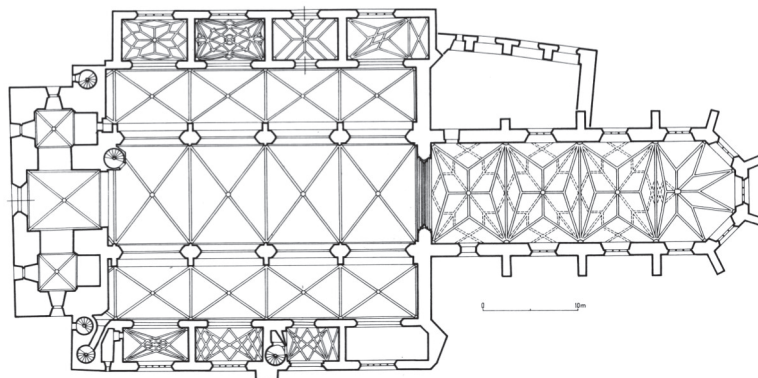
³ Zob. LEPIARCZYK, „Fazy budowy kościoła Mariackiego”, s. 208–209.

1. Kraków, kościół Mariacki, wieża północna widziana z ul. Floriańskiej. Fot. Tomasz Mazoń

2. Kraków, miasto lokacyjne wraz z przekształceniami do końca XIII w. wg Bogusława Krasnowolskiego. Repr. wg Bogusław Krasnowolski, Lokacje na prawie niemieckim a układy urbanistyczne i architektura Krakowa w wiekach XIII i XIV., w: *Urbs celeberrima, Kraków 2008*, s. 34

3. Kraków, kościół Mariacki, rzut wg stanu w XV w. Repr. wg *Architektura gotycka w Polsce*, red. Teresa Mroczko, t. 2, Warszawa 1995, s. 434

wielkim zespołem rzeźby architektonicznej⁴, jego przedłużeniem miał być korpus pseudobazylikowy. Z tego ostatniego zrealizowano jednak wyłącznie większą część ściany wschodniej⁵, ostatecznie – po zmianie warsztatu – wznosząc czteroprzęsłową bazylikę nawiązującą do formy katedry na Wawelu, a zapewne też realizowanego współcześnie korpusu nieodległego kościoła dominikanów⁶. Choć tak silnie zakorzeniony w architekturze Krakowa, w rozwiązaniach szczegółowych korpus zdradza już inspiracje parlerskie, może za sprawą zatrudnionego przynajmniej na końcowym etapie prac architekta Mikołaja Wernhera z Pragi. Monumentalny masyw zachodni (il. 4), złożony z dwóch potężnych, czworobocznych i ustawionych blisko siebie wież bez przypór, nie jest jednak integralną częścią wzniesionego w drugiej połowie XIV w. korpusu nawowego. Korpus jest szerszy od masywu wieżowego, a także nieco przesunięty i przekrzywiony względem jego osi; ponadto czwarte od wschodu przęsło nie dosięga murów wież, z którymi zostało połączone dodatkowym, płytkim segmentem. Wszystkie te nieregularności wynikają z faktu, że wieże są najstarszą partią obecnie istniejącej budowli – stanowią one, nie licząc partii najwyższych, pozostałość poprzedniego kościoła stojącego w tym miejscu, wzniesionego w przybliżeniu w latach 1290–1320. Ten ostatni również nie był jednak pierwszą budowlą w tym miejscu, początki świątyni sięgają bowiem lat 20. XIII w. – w roku 1223 biskup krakowski Iwo Odrowąż oddał kościół Świętej Trójcy, dotychczasową farę Krakowa, grupie dominikanów, której przewodził jego krewny Jacek, zaś dla parafii ufundował niespełna 300 metrów na północ nowy kościół⁷.

Daty rozpoczęcia i ukończenia budowy drugiego kościoła nie są jednoznacznie uchwytne⁸. O rozpoczęciu prac w ostatniej dekadzie XIII w. ma świadczyć wystawiony w roku

⁴ Najobszerniejsze omówienie zob. WALCZAK, *Rzeźba architektoniczna w Małopolsce*, s. 175–236 (tam też zreferowana starsza literatura).

⁵ Lepiarczyk jako pierwszy omówił kapitele półfilarów i niewykorzystane nasady żeber pseudobazylikowego korpusu widoczne w sąsiedztwie arkady tęczowej na strychu nad nawą południową. Zarówno od wewnątrz strychu, jak i na zewnątrz widoczne jest także zamurowane okno, dotąd bodaj nieodnotowane w literaturze; zob. LEPIARCZYK, „Fazy budowy kościoła Mariackiego”, s. 198.

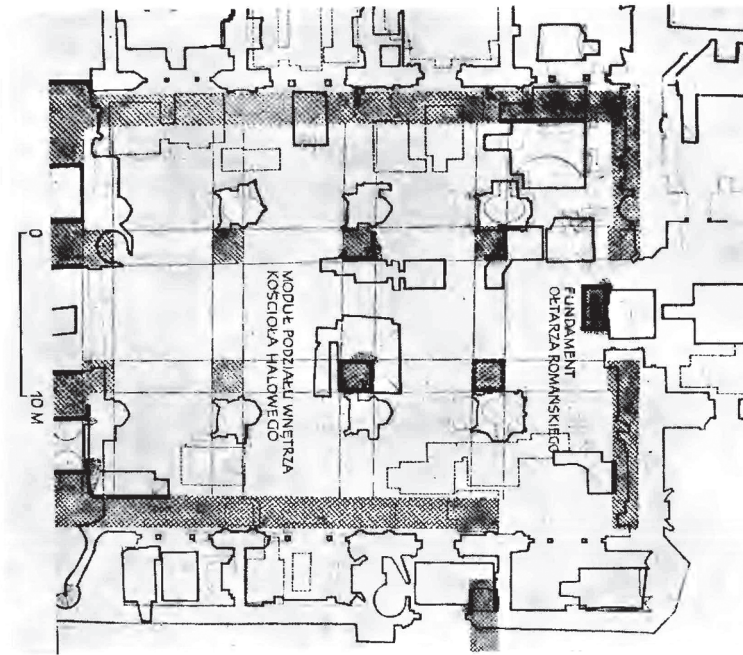
⁶ Por. WALCZAK, *Rzeźba architektoniczna w Małopolsce*, s. 223.

⁷ Zob. zwłaszcza Marian FRIEDBERG, *Założenie i początkowe dzieje kościoła Najświętszej Panny Marii w Krakowie* (Kraków: s. n., 1928), s. 6–7; Elżbieta PIWOWARCZYK, *Dzieje kościoła Mariackiego (XIII–XVI w.)* (Kraków: Papińska Akademia Teologiczna, 2000), s. 73–82. Zgodnie z tradycją zapisaną przez Jana Długosza kościół Mariacki powstał jako nowa siedziba parafii w związku z przekazaniem dominikanom wcześniej pełniącemu tę funkcję kościoła Świętej Trójcy; zob. Ioannis DŁUGOSZ, *Liber Beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*, t. 3 (Cracoviae: Typographia Kirchmajeriana, 1864), s. 449. Ponadto w *Annales* historiograf przypisał jego fundację Iwonowi Odrowążowi; zob. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5 – ks. 6: 1140–1240 (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009), s. 292. Do fundacji miało dość bezpośrednio po przybyciu predykanów, czyli w roku 1222; w każdym razie parafia funkcjonowała już dwa lata później, kiedy to proboszcz mariacki wystąpił jako świadek wydania przez Leszka Białego pewnych dokumentów; zob. *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej ś. Wacława*, cz. 1, wyd. Franciszek PIEKOSIŃSKI (Kraków: Akademia Umiejętności, 1874), nr 13, 14 (Monumenta Mediae Aevi Historica. Res Gestas Poloniae Illustrantia, 1). Stąd w literaturze pojawia się przypuszczenie, że budowę rozpoczęto wcześniej niż sądził Długosz; można też spotkać się z (jak się wydaje pozbawionymi mocnych podstaw) przypuszczeniami o przerwaniu budowy po pierwszym najeździe tatarskim; zob. PIWOWARCZYK, *Dzieje kościoła Mariackiego (XIII–XVI w.)*, s. 74 i przyp. 4). Niektórzy badacze ukonstytuowanie się parafii wiążą jednak z domniemaną pierwszą lokacją Krakowa około roku 1220; zob. Tadeusz KOZACZEWSKI, „O Krakowie lokacyjnym inaczej. Studium urbanistyczne”, w: *Id.*, *Wielkość i program budowy miasta średniowiecznego* (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1972), s. 65–80; Jerzy RAJMAN, *Kraków. Zespół osadniczy – proces lokacji – mieszczanie do roku 1333* (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2004), s. 181.

⁸ Najpełniejsze omówienie źródeł wzmiankujących budowę zob. PIWOWARCZYK, *Dzieje kościoła Mariackiego (XIII–XVI w.)*, s. 81–86.

4. Kraków, kościół Mariacki, dolna część masywu wieżowego od zachodu. Fot. Piotr Pajor

5. Przebieg murów korpusu nawowego najstarszego kościoła Mariackiego (1. połowa XIII w.) oraz świątyni halowej wg Władysława Grabskiego i Wiktora Zina. Repr. wg Władysław Grabski, Wiktor Zin, *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*, „*Rocznik Krakowski*” 28 (1966), il. 65

1294 dokument lokujący należącą do parafii wieś Bronowice, w którym stwierdzono, że działanie to ma poprawić sytuację kościoła⁹. Nie wiadomo natomiast, czy chodziło o zwiększenie finansowania już trwającej budowy, czy też, co bardziej prawdopodobne, lokacja była elementem przygotowań do rozpoczęcia inwestycji. Z lat 1303, 1316 i 1318 pochodzą kolejne zapisy testamentowe i datki na budowę kościoła¹⁰. Powszechnie przyjęto też tezę Zdzisława Bartkiewicza, który na podstawie bulli patriarchy akwilejskiego, przyznającej odpust za nawiedzenie kościoła w rocznicę konsekracji, uznał, że uroczystość ta miała miejsce w roku 1320¹¹. Kolejne darowizny na fabrykę kościoła były jednak notowane aż do roku 1326¹². Lepiarczyk, sądził, że trwały jeszcze wówczas jakieś prace budowlane, np. związane z wieżami, ale wobec stałego funkcjonowania fabryk kościelnych informacje te trudno uważać za jednoznaczne. Z zakończeniem budowy wiąże się też dokonanie w roku 1327 rozgraniczenia obszaru krakowskich parafii oraz utworzenie Mariackiej prepozytury¹³. Warto też przywołać ustalenia Jerzego Rajmana, którego zdaniem z przytoczonych wyżej źródeł wyłania się obraz kooperacji parafii i władz oraz elit miasta: zasadźcami Bronowic byli dwaj mieszczanie krakowscy, zaś większość zapisów na budowę zdaje się pochodzić z kręgu krewnych wójta Alberta¹⁴. Jakkolwiek więc patronat nad kościołem aż do początku XV w. należał do biskupów krakowskich, to w przeci-

⁹ Jan PTAŚNIK, „Studia nad patrycyatem krakowskim”, *Rocznik Krakowski* 15 (1913), s. 93; zob. też LEPIARCZYK, „Fazy budowy kościoła Mariackiego”, s. 193.

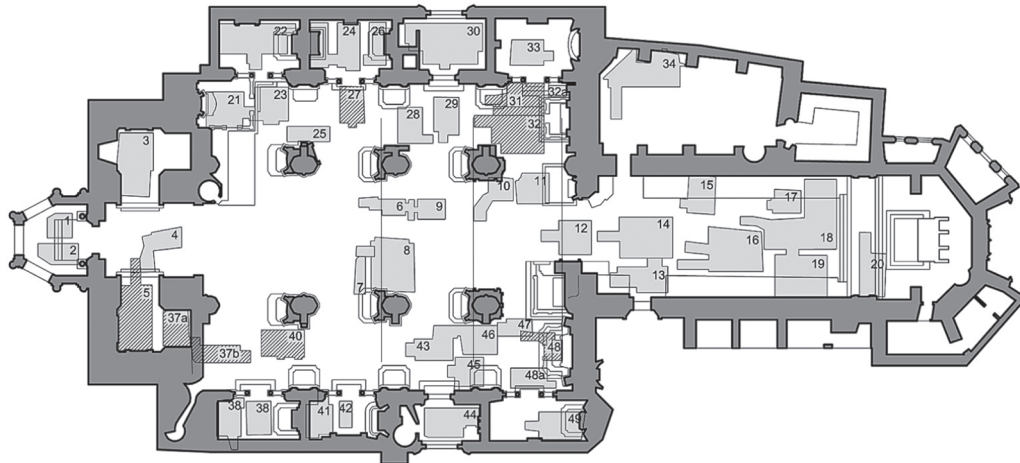
¹⁰ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. 1257–1506*, cz. 2–4, wyd. Franciszek PIEKOSIŃSKI (Kraków: Akademia Umiejętności, 1882), nr 368 (Monumenta Medii Aevi Historica. Res Gestas Poloniae Illustrantia, 7); *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, wyd. Franciszek PIEKOSIŃSKI, Józef SZUJSKI (Kraków: Akademia Umiejętności, 1878), nr 358, nr 477, nr 487 (Monumenta Medii Aevi Historica. Res Gestas Poloniae Illustrantia, 4).

¹¹ Zdzisław BARTKIEWICZ, „Przyczynek do historii kościoła P. Marii”, *Przegląd Powszechny* 8 (1891), s. 26–27.

¹² *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, nr 616, nr 750, nr 1196.

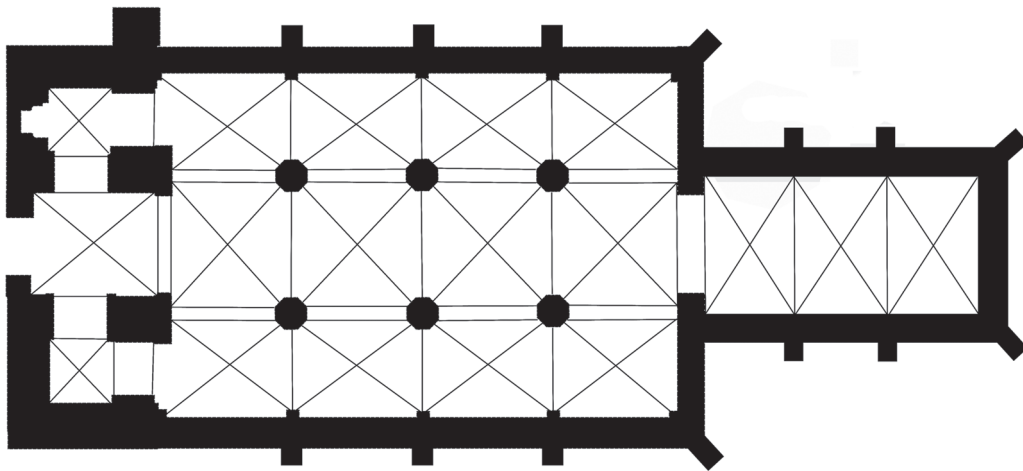
¹³ PIWOWARCZYK, *Dzieje kościoła Mariackiego (XIII–XVI w.)*, s. 85.

¹⁴ Jerzy RAJMAN, „«Unsere liebe Fraue». Wspólnota miasta i kościoła w Krakowie w XIV wieku”, *Średniowiecze polskie i powszechne* 4 (2012), s. 154–155.

6. Kraków, rzut kościoła Mariackiego, stan współczesny z rozmieszczeniem krypt wg Janusza Firleta, Andrzeja Kadłuczki i Zbigniewa Pianowskiego. Relikty artykulacji ścian kościoła halowego zachowały się w kryptach 37b i 40.

Repr. wg Janusz Firlet, Andrzej Kadłuczka, Zbigniew Pianowski, Kościół Mariacki w Krakowie. Problem początków i przekształceń architektonicznych w średniowieczu (preliminaria badawcze), „Czasopismo Techniczne. Architektura” 23 (2011), s. 351

7. Próba rekonstrukcji kształtu kościoła Mariackiego na przełomie XIII i XIV w.; kształt chóru hipotetyczny. Rys. Piotr Pajor

wieństwie do budowli najstarszej, powstałej jeszcze przed pełnym wykrystalizowaniem się miasta komunalnego, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa rzeczywiście sfinansowanej przez Iwona Odrowąża, ciężar budowy nowej postaci fary przejęli już mieszczanie.

W latach 60. XX w. Władysław Grabski i Wiktor Zin przeprowadzili najszerzej jak dotąd zakrojone badania architektoniczne i wykopaliskowe w kryptach pod wszystkimi nawami. Na podstawie rozpoznanych wówczas reliktyw uznali, że pod nawami bocznymi zachowały się niemal w całości mury kamiennej romańskiej bazyliki z dwuwieżową fasadą,

*8. Kraków, kościół
Mariacki, wnętrze kaplicy
w przyziemiu wieży
północnej.
Fot. Piotr Pajor*

wznoszonej, lecz zapewne nieukończonych, w pierwszej poł. XIII w.¹⁵ Halowy kościół gotycki, którego budowę datowali już na okres bezpośrednio po roku 1257, miał przynajmniej w partii korpusu i wież powstać w całości w oparciu o mury starszej romańskiej bazyliki. Skonstatowanie całkowitej zbieżności przebiegu murów magistralnych obu kościołów skłoniło Zina i Grabskiego do określenia układu pierwszego kościoła gotyckiego mianem „adaptacji, a nie oryginalnego dzieła budowlanego” i sformułowaniu uwag o prymitywnej technice budowlanej. W kryptach w obrębie nawy głównej rozpoznano rzekome fundamenty filarów międzynawowych (il. 5). Wprawdzie badacze nie odnaleźli żadnych relikwów prezbiterium ani w jego wcieleniu z początku XIII w., ani z końca tego stulecia, jednak zasugerowali, że to właśnie ta część kościoła romańskiego została – jako jedyna – ukończona przed najazdem tatarskim, a później włączona w obręb budowli gotyckiej¹⁶.

¹⁵ Władysław GRABSKI, Wiktor ZIN, „Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań”, *Rocznik Krakowski* 28 (1966), s. 64–67.

¹⁶ Ibid., s. 67. Podobnie uważa Tomasz Węclawowicz; zob. Tomasz WĘCLAWOWICZ, „Fazy budowy kościoła Mariackiego. Modele rekonstrukcyjne dla Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, *Krzysztofory* 28, nr 2 (2010), s. 74.

Kościół z pierwszej połowy XIII w. miałby więc być znacznych rozmiarów kamienną bazyliką z dwuwieżową fasadą, stojącą dokładnie w tym samym miejscu, co obecny korpus nawowy. Przekrzywienie osi kościoła w stosunku do układu miasta wydawało się więc pochodną jego przedlokacyjnej metryki, ponieważ obydwa gotyckie kościoły, które powstały w miejscu bazyliki Iwona, zostały w większym lub mniejszym stopniu wzniesione z wykorzystaniem jej fundamentów i z tego powodu zachowały jej orientację. Koncepcja ta jeszcze do niedawna była powszechnie przyjmowana w literaturze¹⁷. Po przeprowadzeniu przez Zbigniewa Pianowskiego, Janusza Firleta i Andrzeja Kadłuczka badań weryfikacyjnych w części krypt stan wiedzy o romańskim kościele Mariackim wrócił jednak do punktu wyjścia i obecnie o świątyni tej można powiedzieć tylko tyle, że istniała i była budowlą murywaną. Wspomniani badacze stwierdzili bowiem, że kamienne mury, które Zin i Grabski wzięli za pozostałości najstarszego kościoła, to w istocie fundamenty świątyni gotyckiej, wzniesione jedynie z materiału pozyskanego przy rozbiórce budowli romańskiej¹⁸. W południowym murze magistralnym, przy południowo-zachodnim narożniku dawnej nawy południowej, tkwi ponadto, odkryta już przez Mączyńskiego,

¹⁷ M.in. Kazimierz RADWAŃSKI, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny* (Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 1975), s. 200; Magdalena GORAS, *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003), s. 36; Zbigniew PIANOWSKI, „Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa”, w: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII wieku*, red. Elżbieta FIRLET, Emil ZAITZ (Kraków: Muzeum Historyczne m. Krakowa, 2006), s. 195; Bogusław KRASNOWOLSKI, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1 (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2004), s. 96; Id., „Lokacje na prawie niemieckim a układy urbanistyczne i architektura Krakowa w wiekach XIII i XIV”, w: *Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie lokacji Krakowa* (Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2008), s. 36; WĘCŁAWOWICZ, „Fazy budowy kościoła Mariackiego”, s. 69–73.

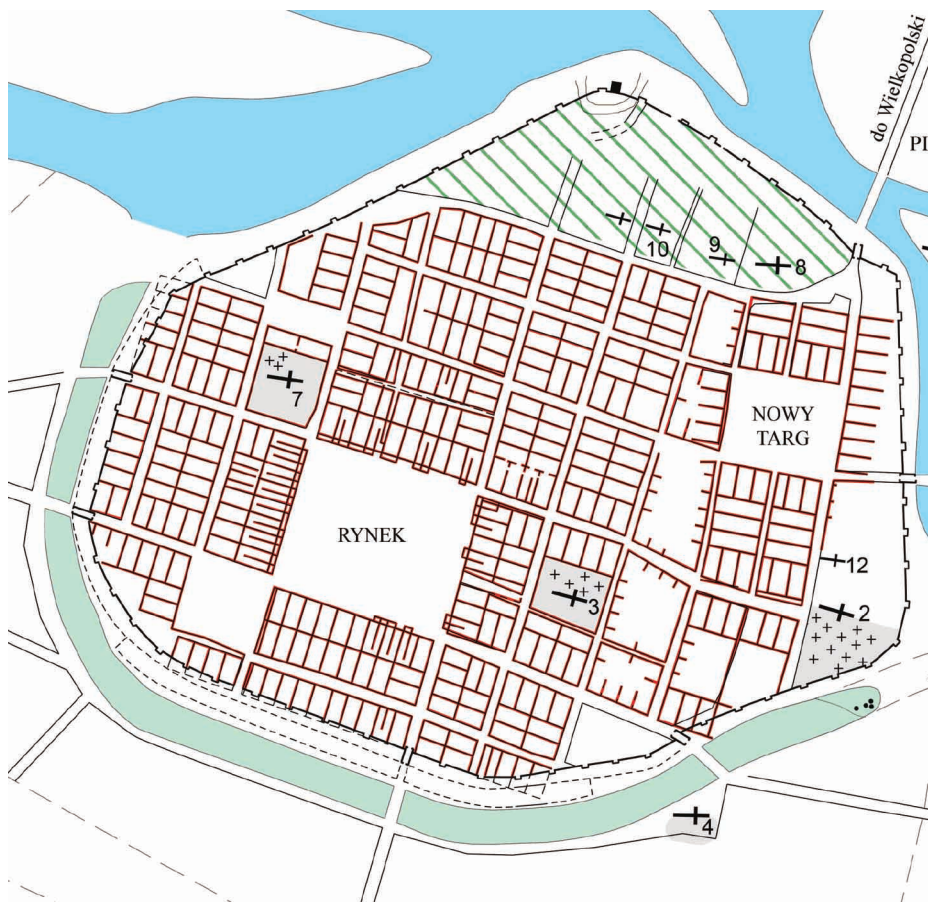
¹⁸ Janusz FIRLET, Andrzej KADŁUCZKA, Zbigniew PIANOWSKI, „Kościół Mariacki w Krakowie. Problem początków i przekształceń architektonicznych w średniowieczu (preliminaria badawcze)”, *Czasopismo Techniczne. Architektura* 23 (2011), s. 342–344.

9. Kraków, kościół Mariacki, kapitel służki w kaplicy w przyziemiu wieży północnej.
Fot. Piotr Pajor

10. Heiligenkreuz, kościół cystersów, strefa kapitelowa filara chóru.
Fot. Piotr Pajor

11. Wrocław, miasto lokacyjne w 3. ćwierci XIII w.; kościół św. Elżbiety w kwartale sąsiadującym z narożnikiem rynku oznaczony numerem 7. Repr. wg Jerzy Piekalski, Uwagi o strukturze przestrzennej Wrocławia w XI–XIII w., „Archeologia Historica Polona” 23 (2015), s. 223

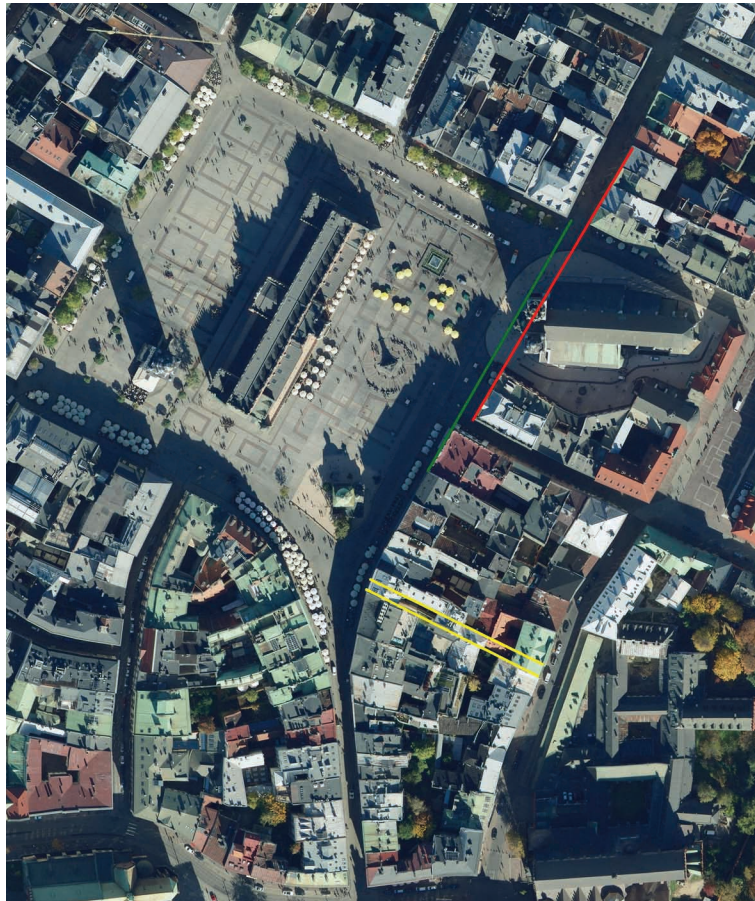
dolna partia służki podobnej do służek w kaplicach w przyziemiach wież¹⁹. W dalszej partii muru znajduje się natomiast domniemany fundament pod służki rozdzielające pierwsze i drugie licząc od zachodu przęsła²⁰ (il. 6).

Nie znamy więc ani formy i rozmiarów, ani dokładnego usytuowania pierwszego kościoła Mariackiego. Mógł on być nie tylko nieco inaczej zorientowany, ale też stać w głębi posesji, np. w miejscu zajmowanym obecnie przez chór. Tym samym pogląd, że obecne wieże (tj. wzniesione na przełomie XIII i XIV w.) stoją na miejscu wież romańskich, a nawet, że jakiegokolwiek wieże romańskie w ogóle istniały, nie ma uzasadnienia. Żadne przesłanki nie sugerują też, by w obręb kościoła gotyckiego włączono także jakieś partie dawniejszej budowli, np. prezbiterium. Z największym prawdopodobieństwem usytuowanie fasady w jej obecnym miejscu wydaje się więc wynikiem decyzji podjętej najwcześniej około roku 1290, kiedy układ urbanistyczny centralnej części miasta był już od dawna ukształtowany. Przyjrzyjmy się więc nieco bliżej wzniesionej wówczas świątyni.

¹⁹ Odkrywca uznał tę partię murów za relikty krypty; zob. Franciszek MACZYŃSKI, „Restauracja kościoła Najświętszej Marii Panny w Krakowie w latach 1926, 1927, 1928 i 1929”, *Ochrona Zabytków Sztuki*, z. 1-4 (1930/1931), s. 75. Prawdopodobną interpretację przedstawił Józef Lepiarczyk; zob. LEPIARCZYK, „Fazy budowy kościoła Mariackiego”, s. 189.

²⁰ FIRLET, KADŁUCZKA, PIANOWSKI, „Kościół Mariacki w Krakowie. Problem początków i przekształceń architektonicznych w średniowieczu”, s. 344.

12. Kraków, centrum miasta lokacyjnego na współczesnej ortofotomapie. Kolorem czerwonym oznaczono przebieg odcinka wschodniej pierzei Rynku w sąsiedztwie kościoła Mariackiego oraz jego przedłużenie we wschodniej pierzei ul. Floriańskiej; kolorem zielonym – linię wyznaczaną przez pierzeję kwartału na południe od ul. Siennej, przesuniętego w stosunku do regularnej sieci urbanistycznej na zachód; kolorem żółtym przybliżony przebieg „ulicy zatraconej”.
 Fot. Geoportal

Pod względem przestrzennym kościół był związany z grupą budowli powstałych w drugiej połowie XIII w. na Morawach i pograniczu Górnego Śląska, zwłaszcza z farami w Iglawie, Uniczowie i Głubczycach oraz modyfikującymi te wzory farami w Raciborzu czy Żorach. Zapożyczono z nich zwarty, halowy korpus oraz niezwykle charakterystyczne, blokowe, pozbawione przypór wieże, których wertykalizm osłabiają nie tylko przysadziste proporcje, lecz także gęsto rozmieszczone gzymsy międzykondygnacyjne (il. 4, 7). Oprócz kościoła w Iglawie (rozpoczętego już przed połową XIII w.), a także fary w Głubczycach, większość wymienionych budowli powstawała jednak równocześnie z farą krakowską²¹. Ten dość już zachowawczy schemat wzbogacono jednak o nowoczesny detal, zachowany w kaplicach w przyziemiach wież: służki o gruszkowym profilu, zwieńczone smukłymi kapitelami kielichowymi z charakterystycznymi noskami (il. 8–9), zaczerpniętymi z architektury Nadrenii i Szwabii, choć zapewne zapośredniczonymi przez Austrię, oraz poklasyczną w charakterze rzeźbą architektoniczną²². Pod tym względem kościół

²¹ Zob. Andrzej GRZYBKOWSKI, „Architektura polska około 1300 roku”, w: *Polska około roku 1300. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. Wojciech FAŁKOWSKI (Warszawa: Neriton, 2003), s. 185; Id., *Gotycka architektura muirowana w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2014), s. 89; Dalibor PRIX, *Kružbová okna presbytář e městského kostela v Uničově. O cestě jednoho motivu napříč 13. stoletím z Francie na Moravu* (Opava: Slezská univerzita, 2014), s. 59–60, 78–90; Jakub ADAMSKI, *Gotycka architektura sakralna na Śląsku w latach 1200–1420. Główne kierunki rozwoju* (Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2017), s. 229–236.

²² Obszerniejszą analizę stylu omawianej fazy zob. Piotr PAJÓR, „Co wiemy o pierwszym gotyckim kościele Mariackim? Rekonstrukcja, fazy budowy, styl”, w: „*Jako serce pośrodku ciała*”. *Dzieje artystyczne kościoła Mariackiego w Krakowie*, red. Marek WALCZAK, Agata WOLSKA (Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2020–2021), s. 115–125.

Mariacki wpisywał się w szeroki nurt recepcji w Europie Środkowej poklasycychnych rozwiązań wywodzących się z pogranicza Francji i Rzeszy, w tym samym czasie obserwowany też na Śląsku, w Czechach i w Austrii; wspomniane kapitele z noskami wskazują na bliższy związek z chórem kościoła cystersów w Heiligenkreuz²³ (il. 10). Być może w trakcie budowy doszło jednak do gruntownej wymiany warsztatu, w wieżach powyżej górnej kondygnacji zastosowano bowiem charakterystyczne płyciny flankujące okna, wypełnione nietypowymi dla sztuki Krakowa malowanymi maswerkami. Okna flankowane płycinami w połączeniu z techniką ceglana kaza domyślać się związku z architekturą Meklemburgii, Brandenburgii i Pomorza²⁴. Zastosowanie malowanych maswerków może jednak wskazywać na pochodzenie warsztatu, który wznosił wyższe partie wież, z państwa krzyżackiego, gdzie rozwiązanie to było szczególnie popularne, a masywne bezpryporowe wieże artykułowane gzymsami międzykondygnacyjnymi także były spotykane (np. kościół św. Jakuba w Toruniu, w którym zastosowano także malowane maswerki o podobnych wzorach²⁵). Niedostępny, ale opisany przez Lepiarczyka relikw sklepienia nawy bocznej wykonany był z kształtek ceramicznych²⁶, natomiast żebra w przyziemiach wież i domniemany fragment żebra z chóru odnaleziony przez Franciszka Mączyńskiego odkuto z kamienia, toteż ów hipotetyczny drugi warsztat zapewne przesklepił też korpus. Do rozproszenia pierwszego warsztatu dojść mogło – a właściwie trudno przyjmować, że do niego nie doszło – podczas buntu wójta Alberta i następujących po nim represji i reformy ustroju, jakim poddał Kraków Władysław Łokietek.

Usytuowanie kościoła Mariackiego blisko narożnika, ale w pierzei Rynku jest dosyć nietypowe, jako że przynajmniej od lokacji Wrocławia w tych przypadkach, gdy kościół

Artykuł powstał na kanwie referatu konferencyjnego o takim samym tytule, przedstawionego w kwietniu 2016 r. Podobne wnioski sformułował także Jakub ADAMSKI, „Über den Anteil Schlesiens und Kleinpolen an der Entwicklung und Verbreitung der architektonischen «Moderne» um 1300. Wege und Akteure des Kunsttransfers in der mitteleuropäischen Gotik”, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 83 (2020), z. 2, s. 158. Warto też jednak zauważyć, że zastosowanie gruszkowych służek prowadziło na ogół do osiągnięcia większej spójności i harmonii kompozycyjnej, jako że w większości przypadków podpierają one żebra o takim samym profilu; zob. Marc C. SCHURR, *Gotische Architektur in mittleren Europa 1220–1340. Von Metz bis Wien* (München-Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2007), s. 177–178). Na tym tle kościół Mariacki, w którego kaplicach podwieżowych zestawiono gruszkowe służki i negatywowe, jednowkłęskowe żebra, jawi się jako realizacja dość osobliwa. Gruszkowy profil ujęty w wałeczki miały jednak, jak się wydaje, żebra sklepienia prezbiterium. Franciszek Mączyński odnalazł w fundamencie obecnego chóru segment tak ukształtowanego kamiennego żebra; uznał on, że jest to pozostałość pierwotnego sklepienia obecnego chóru, zawalonego w latach 40. XV w., a w związku z tym, że północną ścianę chóru podczas odbudowy całkiem rozebrano; zob. MĄCZYŃSKI, „Restauracja kościoła Najświętszej Marii Panny w Krakowie”, s. 71–72. Wydaje się to zupełnie nieprawdopodobne, a cios ów pochodzić musi ze sklepienia chóru z przełomu XIII i XIV w.

²³ Gruszkowe służki i żebra na dużą skalę pojawiły się w Europie Środkowej w latach 80. i 90. XIII w. – najobficiej zastosowano je w chórze kościoła cystersów w Heiligenkreuz, a także w szeregu budowli na Morawach i w Czechach (korpus katedry w Ołomuńcu, chóry far w Chebie i Nymburku), a w pierwszej ćwierci XIV w. na Górnym Śląsku (fary w Żorach i Raciborzu); zob. Dalibor PRIX, *Dlouhý presbýtář kostela v Žárech: k sakrální architektuře moravsko-slezského pomezí kolem roku 1300* (Opava: Slezská univerzita, 2011), s. 158–236; ADAMSKI, *Gotycka architektura sakralna na Śląsku w latach 1200–1420*, s. 235–237.

²⁴ Do przykładów najstarszych, z 2. połowy XIII w., zaliczyć można masyw wieżowy fary w Gorzowie Wielkopolskim; zob. Jarosław JARZEWICZ, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2019), s. 108. Najokazalsze założenia tego rodzaju (jak masywy wieżowe kościoła św. Mikołaja w Stralsundzie, Mariackiego w Stargardzie czy Mariackiego w Greifswaldzie) powstały jednak później; zob. Hans J. BÖKER, *Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988), passim.

²⁵ Michał KURKOWSKI, *Ryte i malowane dekoracje maswerkowe w architekturze średniowiecznej na terytorium ziemi chełmińskiej. Studium typologiczno-formalne*, t. 2 (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2017), s. 159.

²⁶ LEPIARCZYK, „Fazy budowy kościoła Mariackiego”, s. 226

znajdował się w sąsiedztwie rynku, umieszczano go w kwartale sąsiadującym z narożnikiem placu²⁷ (il. 11). Schemat ten znany był nie tylko na Śląsku – jeszcze w XIII w. zastosowano go na przykład w toruńskim Nowym Mieście²⁸. W Małopolsce w późniejszym okresie układy tego rodzaju zrealizowano w Olkuszu (koniec XIII w.?) czy też Kazimierzu (1335)²⁹. Takie położenie kościoła rzeczywiście zdaje się wynikać z jego przedlokacyjnej metryki, choć nie można też wykluczyć, że podczas wielkiej lokacji w roku 1257 przy wciąganiu kościoła w obręb pierzei kierowano się chęcią lepszego wyeksponowania fary.

Sprawę znacząco komplikuje jednak zaburzenie przebiegu wschodniej pierzei Rynku. Działka zajmowana przez kościół Mariacki i otaczający go cmentarz nie wypełniła całego kwartału. Pomiędzy farą a ulicą Sienną pozostał obszar rozmiarem zbliżony do pełnej działki kuryjnej³⁰, w późniejszych czasach zabudowany dwiema kamienicami. Fasady owych kamienic tworzą jedyny regularny fragment wschodniej pierzei Rynku, zgodny z modularnym rozmierzeniem całego układu miasta i zamierzonym kwadratowym kształtem placu. Linia zabudowy kwartału położonego na południe od ulicy Siennej jest natomiast przesunięta nieco dalej na zachód, tworząc w połowie długości pierzei schodkowe załamanie (il. 12). W istocie cały kwartał na południe od Siennej ma nieregularny kształt, wygięty i silnie zwężający się ku południowi. Obecnie, płynnie łącząc się z zabudową tzw. leja ulicy Grodzkiej, sięga on aż do placu Dominikańskiego (dawnej ulicy Szerokiej), lecz pierwotnie przedzielony był zlikwidowaną jeszcze w XV w. „ulicą zatraconą”³¹, biegnącą od południowo-wschodniego narożnika Rynku do ulicy Stolarskiej. Omawiany blok zabudowy jest przy tym, w stosunku do regularnej siatki urbanistycznej, przesunięty na zachód, ponieważ od wschodu ogranicza go wyginająca się na tym odcinku ku zachodowi ulica Stolarska. Efektem tego przesunięcia jest właśnie wspomniane zaburzenie przebiegu wschodniej pierzei Rynku, domy tworzące zachodni bok kwartału są bowiem przesunięte względem modularnej linii pierzei na zachód. Ponieważ regularny odcinek wschodniej pierzei Rynku przy kościele Mariackim stanowi w sensie kompozycyjnym przedłużenie wschodniej pierzei ulicy Floriańskiej, to domy na południe od Siennej wypadają już w osi Floriańskiej. Innymi słowy, gdyby po drodze nie wznosiła się północna wieża fary, widok z ulicy Floriańskiej, z uwagi na nieregularność południowo-wschodniego kwartału przyrynkowego, byłby zamknięty przez narożnik domu na rogu Rynku i ulicy Siennej (dziś kamienica Szara).

Ponieważ południowo-wschodnia część obszaru objętego Wielką Lokacją w ogóle cechuje się silną nieregularnością, interpretacja przesunięcia kwartału między Rynkiem a Stolarską nie jest łatwa. Najprawdopodobniej wynika ona z dostosowania tej części sieci

²⁷ Rafał EYSYMONT, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej* (Wrocław: Via Nova, 2009), s. 85.

²⁸ Liliana KRANTZ-DOMASŁOWSKA, „Miasta podwójne w państwie krzyżackim – przykład Torunia”, *RIHA Journal* 0067 (8 March 2013), <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/rihajournal/article/view/69811/67253> [dostęp 22 IV 2021].

²⁹ Bogusław KRASNOWOLSKI, „Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w wieku XIV”, *Rocznik Krakowski* 54 (1988), s. 17–57; Id., „Lokacje na prawie niemieckim a układy urbanistyczne i architektura Krakowa”, s. 57–60.

³⁰ Dla pierwotnego układu lokacyjnego charakterystyczne są wyjątkowo rozległe działki o wym. ok. 21×42 m, nazywane curia lub area; zob. Waldemar KOMOROWSKI, *Średniowieczne domy krakowskie (od lokacji miasta do połowy XVII wieku). Kamienice, pałace miejskie i rezydencje kanoniczne. Trwałość gotyckiego modelu w nowożytności* (Kraków: Historia Jagiellonica, 2014), s. 108–109.

³¹ Zob. KRASNOWOLSKI, „Lokacje na prawie niemieckim a układy urbanistyczne i architektura Krakowa”, s. 36; KOMOROWSKI, *Średniowieczne domy krakowskie (od lokacji miasta do połowy XVII wieku)*, s. 109–110.

13. Kraków, brama Floriańska widziana z ul. Floriańskiej. Fot. Piotr Pajor

urbanistycznej do ustalonego wcześniej przebiegu ulicy Stolarskiej, w której niektórzy badacze upatrywali nawet reliktu układu przestrzennego tzw. pierwszej lokacji³², a jednocześnie wykrojenia w kwartale możliwie wielu standardowych działek kuryjnych. W takim przypadku wysunięcie wieży kościelnej z pierzei miało, niezależnie od motywów przedstawionych w dalszej części artykułu, walor korektury maskującej uskok jednego z boków Rynku, przynajmniej w widoku z ulicy Floriańskiej – najważniejszej drogi wjazdowej do centrum miasta. Być może nie należy jednak całkowicie wykluczać, że pierwotnie cała wschodnia pierzeja Rynku miała regularny przebieg, a do przesunięcia jej południowej części doszło wtórnie, po rozmierzeniu kościoła, co pozwoliło na korektę nieumiarowego dotąd kwartału. Jest to o tyle możliwe, że najstarszą murowaną zabudowę

³² Zob. KRASNOWOLSKI, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, s. 32–34, 88–89; Jerzy WYROZUMSKI, „Lokacja czy lokacje Krakowa na prawie niemieckim?”, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy WYROZUMSKI (Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007), s. 121–151.

tego obszaru datuje się właśnie na przełom XIII i XIV w.³³ Jakkolwiek pierwszą z wymienionych możliwości uważam za bardziej prawdopodobną, jednoznaczne rozwiązanie tej kwestii nie wydaje się obecnie możliwe.

Niezależnie od powiązania kościoła Mariackiego w postaci z około roku 1300 z południowo-wschodnim blokiem przyrynkowym, a także dokładnej lokalizacji kościoła romańskiego, ukośne ustawienie fasady, choć pozornie wynika z przedlokacyjnej metryki, owocuje jednak bardzo precyzyjnym efektem urbanistycznym – północna wieża wysuwa się z obrysu kwartału akurat o tyle, by znaleźć się dokładnie na przedłużeniu ulicy Floriańskiej i w pełnej wysokości (co pierwotnie zapewne tylko nieznacznie ograniczał mur cmentarny) widoczna jest w perspektywie ulicy (il. 1). Z uwagi na niewielką wysokość najstarszych domów dzisiejszy widok niewątpliwie odbiega od tego z XIV w.³⁴ – na lewo od wieży ponad zabudową ulicy musiał być bowiem dobrze widoczny dach korpusu nawowego; taka dominacja monumentalnej fary w pejzażu miasta była skądinąd zjawiskiem typowym. Jednakże efekt ów nie miał wpływu na wyeksponowanie w osi ulicy wieży północnej w pełnej jej wysokości. Co więcej, masyw wieżowy powstał w okresie, gdy w przestrzeni Krakowa zachodziły także inne znaczące zmiany. Na przełomie XIII i XIV w. na stosunkowo dużą skalę pojawiły się murowane domy, w tym okazałe wieże mieszkalne³⁵. Zapewne w ostatnich latach XIII w. przeprowadzono też zasadniczą część prac nad wzniesieniem pierścienia kamiennych murów obronnych, które, jak wiadomo z zapisu *Rocznika świętokrzyskiego*, „Bohemi muraverunt”³⁶. Jednym z najważniejszych elementów nowych fortyfikacji była brama Floriańska, pierwszy raz wzmiankowana w roku 1307, nad którą od początku wznosiła się masywna kamienna wieża³⁷. Tym samym Floriańska, najważniejsza z ulic prowadzących do centrum miasta, zyskała monumentalne dominaty na obydwu końcach, optycznie stając się zamkniętym traktem łączącym dwie wieże – bramną i kościelną (il. 13). W przypadku wieży bramnej takie usytuowanie jest oczywiste, wydaje się jednak, że cały układ ma znamiona przemyślanej kompozycji, stanowiącej zapewne efekt modernizacji miasta, podjętej w okresie panowania nad Krakowem Wacława II. Nie sugeruję tu oczywiście, by kościół był fundacją króla lub jego

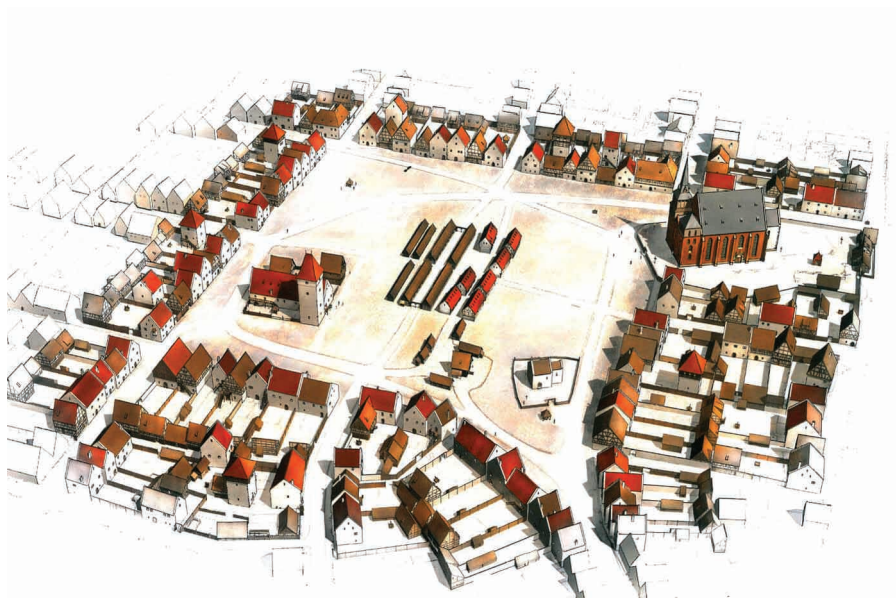
³³ Marek ŁUKACZ, „Zabudowa pierzei Rynku Głównego w Krakowie w okresie średniowiecza”, *Krzysztofor* 28, nr 1 (2010), s. 82; KOMOROWSKI, *Średniowieczne domy krakowskie (od lokacji miasta do połowy XVII wieku)*, s. 118–120.

³⁴ Wśród najstarszych domów murowanych dominowały zapewne budynki dwukondygnacyjne, jakkolwiek najprawdopodobniej jakąś część kamienic miała trzy kondygnacje; zob. KOMOROWSKI, *Średniowieczne domy krakowskie (od lokacji miasta do połowy XVII wieku)*, s. 123–127.

³⁵ *Ibid.*, s. 138–147.

³⁶ *Rocznik Świętokrzyski*, wyd. Anna RUTKOWSKA-PŁACHCIŃSKA (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1996), s. 56 (Monumenta Poloniae Historica. Nova series, 12). Cała zapiska pod rokiem 1298 brzmi: „Eodem tempore Bohemi Cracoviam muraverunt et alias munitiones in Polonia”. W literaturze łączono ją z budową murów miejskich; zob. Dariusz NIEMIEC, „Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa”, w: *Studia nad dawną Polską*, t. 5 (Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego, 2017), s. 116–117. Odnoszono ją także fortyfikacji Wawelu, co ostatnio podważył Dariusz Niemiec w oparciu o zapis *Kroniki halicko-wołyńskiej*, sugerujący istnienie murów zamku już przed rokiem 1290; zob. *ibid.*, s. 96–97). Zapisę tę wiązano wreszcie z ogólnym ożywieniem budowlanym panującym w mieście za rządów Wacława II; zob. Tomasz WĘCŁAWOWICZ, „Bohemi Cracoviam muraverunt”, *Umění* 46 (1998), s. 410–419. Bardziej jednoznaczny wydaje się zapis tzw. *Kroniki katedralnej krakowskiej*: „Iste rex Wenczeslaus civitatem Cracoviensem ex integro muravit faciens permutacionem cum Iohanne dicto Muscata”; zob. *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3 (Lwów: Akademia Umiejętności w Krakowie, 1878), s. 208.

³⁷ Waldemar NIEWALDA, Halina ROJKOWSKA, Emil ZAITZ, *Średniowieczne fortyfikacje Krakowa. Odcinek północny w świetle ostatnich badań* (Kraków: Urząd Miasta Krakowa, 2001), s. 12 (Krakowska Teka Konserwatorska, 2); NIEMIEC, „Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa”, s. 117. Co istotne, powszechnie przyjmuje się, że budowa bramy Floriańskiej z przyległymi partiami murów stanowiła pierwszy etap wznoszenia fortyfikacji.

14. Rynek krakowski w 1. połowie XIV w. wg rekonstrukcji Piotra Opalińskiego. Repr. wg Piotr Opaliński, Rekonstrukcja cyfrowa infrastruktury architektonicznej Rynku krakowskiego w XIV i XV wieku, „Krzysztofory” 28, nr 1 (2010), il. 11

reprezentantów, ani też, że bezpośrednio ingerowali oni w urbanistykę miasta, wyjąwszy jego powiększenie związane z przesunięciem nowej linii fortyfikacji. Jednak u schyłku XIII w. w Krakowie w ogóle zapanowało znaczne ożywienie budowlane – korpus kościoła dominikanów zyskał postać monumentalnej pseudobazyliki³⁸, powstał, a w każdym razie został ukończony, obszerny dwunawowy korpus kościoła franciszkanów, a w przyległym doń klasztorze wzniesione zostało okazałe skrzydło zachodnie³⁹. Niedługo później miasto zyskało też reprezentacyjne budynki służące komunie i symbolizujące jej autonomię. W roku 1316 istniał już ratusz, zapewne od początku mający wieżę⁴⁰ (il. 14), prawdopodobnie współcześnie powstał też budynek służący zapewne jako oprawa różnego rodzaju uroczystości, umownie nazywany przez Waldemara Komorowskiego „dworem Artusa”⁴¹. Przebudowano lub zbudowano także szereg mniejszych kościołów, jak Świętego Krzyża, św. Marka, św. Szczepana i inne⁴². W okresie tym doszło też do przekształceń o charakterze urbanistycznym, ponieważ budowa fortyfikacji wiązała się z powiększeniem miasta ku północy: nowe fortyfikacje przesunięto względem nieco wcześniejszych wałów, a ulice odchodzące od rynku ku północy przedłużono, rozbudowując dotychczas regularne, skrajne kwartały do postaci znacznie przewyższającej rozmiarem kwadratowe jednostki

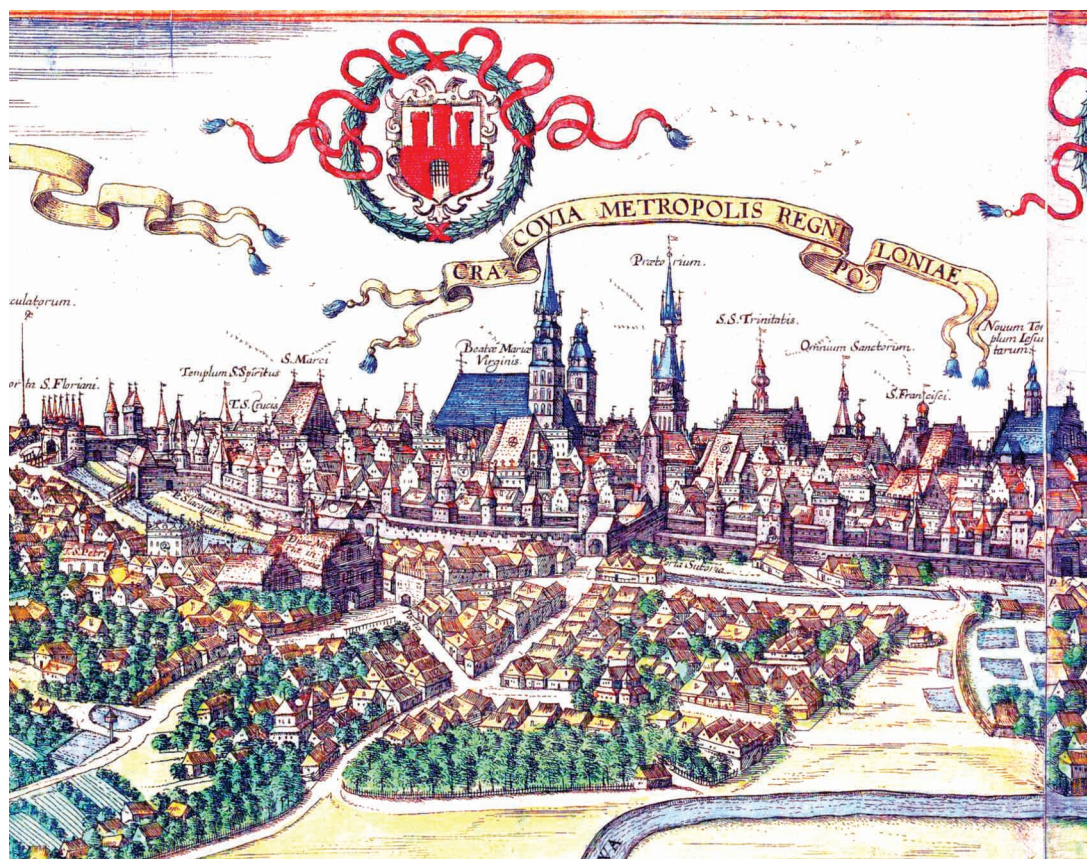
³⁸ Anna MARKIEWICZ, Marcin SZYMA, Marek WALCZAK, „Sztuka w kręgu klasztoru Dominikanów w Krakowie”, w: *Sztuka w kręgu krakowskich Dominikanów*, red. Anna MARKIEWICZ, Marcin SZYMA, Marek WALCZAK (Kraków: Esprit, 2014), s. 33–34.

³⁹ Marcin SZYMA, „Datowanie i pierwotna funkcja zachodniego skrzydła klasztoru franciszkanów w Krakowie”, w: *„Żeby wiedzieć”. Studia dedykowane Helenie Małkiewiczównie*, red. Wojciech WALANUS, Marek WALCZAK, Joanna WOLAŃSKA (Kraków: s. n., 2008), s. 25–34.

⁴⁰ Waldemar KOMOROWSKI, „Ratusz krakowski”, w: *Urbs celeberrima*, s. 174–175.

⁴¹ Waldemar KOMOROWSKI, „Krakowski ratusz w średniowieczu i domniemany Dwór Artusa w Krakowie”, *Rocznik Krakowski* 64 (1998), s. 7–34.

⁴² WĘCŁAWOWICZ, „Bohemi Cracoviam muraverunt”; GRZYBKOWSKI, *Gotycka architektura murowana w Polsce*, s. 90–91.

15. Fragment panoramy Krakowa na przełomie XV i XVII w. z atlasu *Civitates orbis terrarum* Georga Brauna i Fransa Hogenberga. W centrum widoczne zwieńczone wysokimi wieloczęściowymi hełmami północna wieża kościoła Mariackiego oraz wieża ratuszowa.
Repr. wg wikimedia.org

z czasów Wielkiej Lokacji⁴³ (por. il. 2). W przypadku interesującej nas północnej wieży kościoła Mariackiego nie bez znaczenia wydaje się także jej status własnościowy i funkcje – będąc integralną częścią kościoła, wieża przynajmniej w późnym średniowieczu nie była własnością parafii, lecz miasta, czego świadectwem jest do dziś tradycja grania hejnału. Marek Walczak sugerował, że XV-wieczna nadbudowa wieży i zwieńczenie jej wyjątkowo okazałym hełmem miały na celu podkreślenie dominacji owej miejskiej wieży w panoramie i jej statusu jednego z symboli miasta, a nawet domyślał się przechowywania miejskiego archiwum w obszernych pomieszczeniach pierwszego i drugiego piętra, podobnie jak działo się to w niektórych miastach Rzeszy⁴⁴. W tym kontekście nie bez znaczenia jest też fakt, że w XVI w. hełmem wzorowanym na zwieńczeniu wyższej wieży fary ozdobiono także wieżę ratusza⁴⁵ (il. 15). Jakkolwiek inwestycja ta miała miejsce dwa stulecia po wzniesieniu trzonu wieży hejnałowej, to jednak pokazuje jak wielkim prestiżem przez cały ten czas cieszyła się omawiana budowla. Na elewacji wieży Hejnałowej umieszczono też pierwszy w Krakowie publiczny zegar⁴⁶. Jakkolwiek nie wiadomo kiedy

⁴³ KRASNOWOLSKI, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, s. 104–108.

⁴⁴ Marek WALCZAK, „Hełm wieży wyższej (hejnałowej)”, w: *Wokół Wita Stwosza. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie 2005* (Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2005), s. 158–161.

⁴⁵ KOMOROWSKI, „Ratusz krakowski”, s. 179–180.

⁴⁶ Jan DREŚCIK, „Zegar wielki na wieży wyższej kościoła Mariackiego, jego dzieje i znaczenie”, *Rocznik Krakowski* 65-66 (1999-2000), s. 39–64.

wieża zyskała tego rodzaju świeckie funkcje, to milczenie źródeł w kwestii pozyskania budowli przez władze miejskie paradoksalnie może być poszlaką za ich wczesną metrykę, sięgającą interesującego nas okresu około roku 1300. Być może jednak pierwszym z zabiegów podkreślających znaczenie tej konstrukcji było wyeksponowanie wieży w perspektywie ulicy łączącej Rynek z bramą Floriańską, w taki sposób, by od początku rzucała się w oczy przybyszów.

W badaniach nad układem przestrzennym krakowskiego miasta lokacyjnego, w ostatnich dekadach niemal zmonopolizowanych przez Bogusława Krasnowolskiego, najwięcej uwagi poświęcano rekonstrukcji pierwotnego, „idealnego” projektu i jego wcieleniu w życie, a także kwestiom parcelacji i genezy ortogonalnego, scentralizowanego planu; ta ostatnia kwestia w mojej opinii dotąd nie została zresztą zadowalająco wyjaśniona. Nieczęsto jednak podejmowano refleksję na temat planowania miasta w trzecim wymiarze, w tym wytyczania osi widokowych czy świadomego rozmieszczania dominant; zabiegi takie najczęściej kojarzy się dopiero z urbanistyką nowożytną. W samym Krakowie można jednak wskazać inne rozwiązania urbanistyczne o podobnym charakterze.

W wielu przypadkach wpisanie fasady kościoła w perspektywę ulicy wynika niewątpliwie z przyczyn użytkowych, to jest powiązania wejścia i ciągu komunikacyjnego; przykładem takiego układu może być choćby katedra we Wrocławiu. Bardziej specyficzny jest jednak przypadek skoordynowania północnej elewacji transeptu kościoła franciszkanów w Krakowie oraz ulicy Brackiej (il. 16). Elewacja ta, zwrócona w stronę ulicy, jest z nią niewątpliwie intencjonalnie powiązana, jednak nie jest jasne, kiedy powstało znajdujące się w niej wejście. Choć dzisiaj funkcjonuje wręcz jako główne, jego istnienie znajduje potwierdzenie źródłowe dopiero w 2. połowie XV w.⁴⁷; mogło istnieć już w wieku XIII, ale nie można też wykluczyć, że przed rozbudową prezbiterium w 1. połowie XV stulecia transept znajdował się w obrębie chóru braci i wierni mieli do niego co najwyżej okazjonalny wstęp. Już Władysław Łuszczkiewicz wyraził pogląd, że krzywoliniowy przebieg ulicy Brackiej wyznaczono tak, by „celowała” ona w transept kościoła. Sugerowano też jednak, że Bracka zachowała przebieg dawniejszej drogi, będącej przedłużeniem obecnej ulicy Kanoniczej, ale jeśli tak, to budowa kościoła w tym miejscu oznaczałaby jej przegradzenie⁴⁸; niektórzy badacze, zwłaszcza Andrzej Grzybkowski, datują też rozpoczęcie

⁴⁷ Marcin SZYMA, „Transept, zakrystia i korpus nawowy w systemie komunikacyjnym krakowskiego kościoła Franciszkanów”, w: *Sztuka w kręgu krakowskich franciszkanów i klarysek*, red. Marcin SZYMA, Marek WALCZAK (Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2020), s. 132.

⁴⁸ Władysław ŁUSZCZKIEWICZ, „Architektura najdawniejszych kościołów franciszkańskich w Polsce”, *Sprawozdania Komisji do badań Historii Sztuki w Polsce* 4 (1891), s. 154. Koncepcję tę zanegowali Tomasz Węclawowicz i Andrzej Włodarek, którzy opierając się na ustaleniach Waldemara Niewaldy przyjęli, że ulica Bracka zachowała przebieg przedlokacyjnej drogi z Okołu i w związku z tym to chór kościoła dostosowano do owej drogi, później utrwalonej w układzie lokacyjnym; zob. Tomasz WĘCŁAWOWICZ, Andrzej WŁODAREK, „Krakowski kościół oo. Franciszkanów w wieku XIII”, *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych. Polska Akademia Nauk Oddział w Krakowie* 33/2 (1989), s. 331. Krasnowolski uznał, że krzywizna ul. Brackiej pozostaje w związku z ukośnym w stosunku do lokacyjnej siatki ulic przebiegiem ul. Grodzkiej – w ten sposób obie ulice pozostają równoległe; badacz za możliwe uznał jednak dwie przyczyny powstania takiego układu – dostosowanie Grodzkiej do przebiegu dawniejszej drogi już w momencie lokacji, bądź też dostosowanie niedługo po lokacji pierwotnie regularnego układu, w późniejszej publikacji skłaniając się jednak raczej ku przedlokacyjnej genezie przebiegu obu ulic; zob. KRASNOWOLSKI, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, s. 93–96; Id., „Lokacje na prawie niemieckim a układy urbanistyczne i architektura Krakowa”, s. 36, 54. Zasadniczy problem stanowi tu jednak fakt, że wspomniane badania zespołu Niewaldy, jak się zdaje, nie zaowocowały zwartym odautorskim komentarzem, Krasnowolski powoływał się bowiem enigmatycznie na „niepublikowaną wypowiedź Waldemara Niewaldy”. Wydaje się jednak, że opinia samego Niewaldy w tej kwestii uległa istotnej modyfikacji. W tekście opracowanym z Haliną Rojzkowską, omawiającym regulacje urbanistyczne

16. Kraków, kościół franciszkanów, północna ściana transeptu widziana z ul. Brackiej.
Fot. Piotr Pajor

17. Gdańsk, ratusz Głównego Miasta widziany z ul. Długiej. Fot. Piotr Pajor

18. Brugia, wieża beffroi i sukiennice widziane z Vlamingstraat.
Fot. Wolfgang Staudt/Creative Commons

budowy kościoła dopiero około roku 1260⁴⁹. Jakkolwiek było, sprzężenie ulicy i fasady transeptu jest na tyle dokładne, że wydaje się świadomym zabiegiem czy to budowniczych kościoła, czy mierniczych, którzy wytyczyli ulicę; wysokie walory kompozycyjne tego powiązania podkreślił ostatnio Marcin Szyma⁵⁰.

Na świadome zabiegi urbanistyczne, mające na celu wyeksponowanie budowli sakralnych i municypalnych, zwracano już uwagę w przypadku miast śląskich⁵¹, a także ratusza Głównego Miasta w Gdańsku. Ten ostatni przypadek wydaje się w kontekście opisanej sytuacji urbanistycznej kościoła Mariackiego szczególnie interesujący. Gdański ratusz został co prawda wzniesiony w pierzei ulicy Długiej, pierzeja ta jednak lekko wygina się, w taki sposób, że dla widza podążającego od bramy Długoulicznej ku centrum miasta bryła siedziby samorządu, zwieńczona okazałą wieżą, zamykała perspektywę głównej ulicy wjazdowej⁵² (il. 17). Podobnie jak w Krakowie nieregularność – tu łukowaty przebieg pierzei – została wykorzystana do lepszego wyeksponowania ważnej budowli municypalnej. Ratusz w pierwotnej postaci powstał w drugiej ćwierci XIV w., równocześnie z kształtowaniem się Głównego Miasta i w ówczesnej postaci był zapewne pozbawiony wieży, ale jego fasada zamykająca ulicę była dostatecznie wyraźnym znakiem władzy komunalnej.

Przypadek północnej wieży kościoła Mariackiego jest jednak o tyle szczególny, że kościół Mariacki w istocie nie stoi w pierzei ulicy, a w pewnym od niej oddaleniu, cała kompozycja ma więc jeszcze bardziej iluzyjny charakter. Przykładem szczególnie bliskim omawianemu rozwiązaniu w Krakowie wydaje się usytuowanie miejskiej wieży beffroi w Brugii. Jej budowa rozpoczęła się jeszcze przed połową XIII w. Wieża wzniesiona została przy nieregularnym rynku w taki sposób, że jest dobrze widoczna z głównych ulic miasta – Vlamingstraat oraz ciągu Eekhoustraat i Wollestraat (il. 18). Rafał Eysymontt

Okołu, nie odnosi się jednak do tej kwestii w przypadku domniemanej starszej (XIII-wiecznej?) fazy, a rysunkowa rekonstrukcja tego założenia nie uwzględniła owej drogi. Wytyczenie z placu Okołu ulicy wiodącej „do kościoła Wszystkich Świętych i dalej do zespołu klasztoru Franciszkanów” badacze łączą dopiero z drugą regulacją Okołu, która miała nastąpić w kolejnym stuleciu w związku z rzekomą lokacją Nowego Miasta; zob. Waldemar NIEWALDA, Halina ROJKOWSKA, „Układy urbanistyczne Okołu do połowy XIV wieku”, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. Roman CZAJA, t. 5: *Małopolska*, red. Zdzisław NOGA, z. 1: *Kraków* (Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007), s. 27–29. Nowsze badania wskazują, że w XIII w. wzdłuż całego zespołu klasztoru przebiegały fortyfikacje okołu, złożone z szerokiej fosy i wału; zob. Monik ŁYCZAK, Emil ZAITZ, Michał ZAITZ, „Lokalizacja Klasztoru Ojców Franciszkanów na tle układu urbanistycznego średniowiecznego Krakowa”, w: *Sztuka w kręgu krakowskich franciszkanów*, s. 113–119.

⁴⁹ Andrzej GRZYBKOWSKI, „Centralne gotyckie jednonawowe kościoły krzyżowe w Polsce”, w: Id., *Między formą a znaczeniem. Studia z ikonografii architektury i rzeźby gotyckiej* (Warszawa: DiG, 1997), s. 13–14.

⁵⁰ SZYMA, „Transept, zakrystia i korpus nawowy w systemie komunikacyjnym krakowskiego kościoła Franciszkanów”, s. 132; Id., „O początkach zespołu klasztoru franciszkanów w Krakowie i niektórych uwarunkowaniach jego rozbudowy w XIII wieku”, w: *In principio. Mit początku w kulturze średniowiecznej Europy. Tom dedykowany pamięci prof. Jacka Wiesiołowskiego*, red. Jacek KOWALSKI, Witold MIĘDZIAK (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2020), s. 208.

⁵¹ W odniesieniu do miast śląskich trójwymiarowe aspekty kompozycji urbanistycznych, w tym zwłaszcza dominację w pejzażu miejskim monumentalnych kościołów miejskich, analizował Rafał Eysymontt; zob. EYSYMONTT, *Kod genetyczny miasta*, s. 86–89. Mimo pionierskiego charakteru tych rozważań, stanowić one mogą tylko ogólne tło dla opisywanego przypadku krakowskiego, bowiem w żadnym z miast śląskich nie zdecydowano się na rozwiązanie przypominające sytuację zaistniałą w Krakowie.

⁵² Teresa ZARĘBSKA, „Kontekst urbanistyczny ratusza Głównego Miasta w Gdańsku”, w: *Ratusz w miastach północnej Europy. Materiały z sesji „Ratusz w miastach nadbałtyckich”, Gdańsk 23–25 XI 1993*, red. Stanisław LATOUR (Gdańsk: Marpress, 1997), s. 53–77.

wskazywał niedawno echa tego rodzaju flamandzkich kompozycji w urbanistyce miast śląskich, między innymi Strzegomia i Brzegu⁵³.

Niekiedy sugeruje się, że już w XI w. niektórzy architekci zajmowali się projektowaniem miast, a za wczesny przykład wyjątkowo skrupulatnego powiązania osi kościoła i głównej ulicy miasta, które w dodatku zostały rozmierzone w oparciu o takie same proporcje, uważany jest przypadek Bury St. Edmund⁵⁴. Najpóźniej w XIII w. wykształciła się technika rysowania planów urbanistycznych, o czym świadczy (projektowy?) plan tokańskiego miasta Talamone⁵⁵. W wielu włoskich i flamandzkich miastach notowany jest też urząd miejskiego mierniczego (*mensurator, lantementer, geometricus*), odpowiedzialnego za dokonywanie pomiarów przy różnego rodzaju inwestycjach⁵⁶; bez wykwalifikowanych specjalistów nie sposób sobie zresztą wyobrazić rozmierzenia wielkich i regularnych założeń lokacyjnych Poznania czy Krakowa. Wydaje się wreszcie, że w 2. połowie XIII w. można już mówić o zaawansowanych metodach trójwymiarowego planowania miast. W kontrowersyjnym studium dokonanych wówczas urbanistycznych i architektonicznych przekształceń centrum Florencji Marvin Trachtenberg upatrywał nader skrupulatnego sprzężenia najważniejszych budowli politycznych i religijnych miasta – Palazzo Vecchio i katedry – z otaczającymi je placami za pomocą szeregu zależności geometrycznych i świadomego operowania perspektywą, tak by jak najpełniej wyeksponować ich dominację nad miastem i obudzić w widzu poczucie jak najgłębszego respektu dla instytucji władzy⁵⁷. Z Florencji znane są też liczne rozporządzenia władz komunalnych, które intensywnie walczyły z dziką i nieumiarową zabudową, szpecącą miasto i zawłaszczającą przestrzeń publiczną⁵⁸. Podobny postulat sformułowano też w Krakowie, jednak nie wyszedł on od władz komunalnych, a od władzy zwierzchniej – w nadanym miastu w roku 1358 tzw. Wielkim Przywileju, odnawiającym i porządkującym uprawnienia handlowe Krakowa, Kazimierz Wielki zabronił oszpecania reprezentacyjnych punktów miasta nieporządnymi budowlami („*dummodo civitas in locis celebribus per inordinata edificia occupata non deturpetur*”)⁵⁹. Skądinąd w zbliżonym czasie władze miasta podjęły też pewne regulacje z zakresu prawa budowlanego, czego świadectwem jest wilkierz z roku 1367, jego regulacje dotyczyły jednak wyłącznie relacji między właścicielami sąsiednich parceli przy budowie domów i nie podejmowały kwestii estetyki⁶⁰.

Tym nie mniej wydaje się, że na przełomie XIII i XIV w. istniały już odpowiednie uwarunkowania kulturowe i możliwości techniczne oraz organizacyjne dla świadomego kształtowania najważniejszych dla zbiorowej tożsamości miasta widoków i przestrzeni publicznych. Ostatecznie więc usytuowanie kościoła Mariackiego z przełomu XIII i XIV w.

⁵³ Rafał EYSYMONT, „Brugia, Gandawa, beffroi, stadthuis i co z tego wynika dla śląskich ratuszy”, w: *Katedra, ratusz, dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy*, red. Jacek KOWALSKI, Tomasz RATAJCZAK (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2014), s. 259–277.

⁵⁴ Zob. Keith D. LILLEY, *City and Cosmos. The Medieval World in Urban Form* (London: Reaktion Books, 2009), s. 67–68.

⁵⁵ *Ibid.*, s. 89.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 90–92.

⁵⁷ Marvin TRACHTENBERG, *Dominion of the Eye. Urbanism, Art and Power in Early Modern Florence* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), *passim*.

⁵⁸ David FRIEDMAN, *Florentine New Towns. Urban Design in the Late Middle Ages* (Cambridge-London: The MIT Press, 1988), s. 205–207.

⁵⁹ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. 1253–1506*, cz. 1, wyd. Franciszek PIEKOSIŃKI (Kraków: Akademia Umiejętności, 1879), nr 32 (*Monumenta Medii Aevi Historica. Res Gestas Poloniae Illustrantia*, 5).

⁶⁰ *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, s. 202–203.

tak, by jego wieża znalazła się w osi widokowej ulicy Floriańskiej, trzeba widzieć w kategorii działań podejmowanych przez gminy miejskie w celu zmanifestowania swojej władzy poprzez wyeksponowanie wieży będącej jednym z symboli niezależności i samorządności. W przypadku Krakowa nie była to co prawda budowla ściśle municypalna, jak wieża ratuszowa czy beffroi, w jakimś stopniu pełniła jednak zbliżone funkcje, w dodatku jej usytuowanie w pobliżu ulicy Floriańskiej stwarzało pod tym względem większe możliwości niż właściwy ratusz, leżący po zachodniej stronie Rynku. Wieża Mariacka powstała wcześniej niż zachowana do dziś, równie monumentalna wieża ratuszowa, stając się pierwszą budowlą miejską o tak znacznej skali. Co jednak ciekawe, w ślad za wzniesieniem na przełomie XIV i XV w. nowej wieży ratuszowej poszły kolejne nadbudowy i przekształcenia Hejnalicy, która tym samym nie straciła swojej pozycji w pejzażu miasta, a także w świadomości krakowian.

Northern Tower of St Mary's Church in Kraków on Floriańska Street's Axis. Contribution to the Research into Planning the Terminating Vistas in the Middle Ages

The discussion of the urban layout context of the westwork of the major parish church in mediaeval Kraków: St Mary's Church, is presented. Diagonally located versus the Main Market Square, it has its northern tower sticking out before the street frontage, thus optically closing up the axis of Floriańska Street. The layout of the Market Square was marked out in ca 1257 in relation to the so-called granting of the Municipal Charter to Kraków. The currently existing towers (with the exception of their upper parts) were raised in the early 14th century, however to-date it has been assumed that they occupy the same place as the analogical part of the oldest church raised in the 1220s. Nonetheless, this does not seem likely in the light of the latest archaeological research. The construction of the church from ca 1300 displaying modern style forms coincided with the intense extension and alterations of the city, when e.g., stone city walls were erected

with St Florian's (Floriańska) Gate, closing up the street bearing the same name from the north. Still, introducing the church tower into the vista of a street seems precise enough to be regarded as a conscious and intentional solution. It may have been applied in order to conceal the irregular shape of the Square's eastern frontage within which the church is placed, yet what seems of greater importance is the tower's function which, at least in the later centuries, was a city tower, and exerted the signal function and served as a clock tower. Floriańska Street was the main entry into Cracow, however the Town Hall and other buildings of typically municipal character were not visible from it. Thus it seems that such a location of the parish church and of its tower, to an extent of secular character, was intentional and meant to expose the building important for the city commune and a form of presenting the power of the local government.

Translated by Magdalena Iwińska

Bibliografia:

- Adamski, Jakub. *Gotycka architektura sakralna na Śląsku w latach 1200–1420. Główne kierunki rozwoju*. Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2017.
- Adamski, Jakub. “Über den Anteil Schlesiens und Kleinpolens an der Entwicklung und Verbreitung der architektonischen ‘Moderne’ um 1300. Wege und Akteure des Kunsttransfers in der mitteleuropäischen Gotik.” *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 83 (2020): 139–172.
- Adamski, Jakub. “Kim był Heynricus parlier zatrudniony przy wznoszeniu kościoła Mariackiego? Uwagi o architekturze korpusu fary i przemianach w organizacji prac budowlanych w późnośredniowiecznym Krakowie.” W *Jako serce pośrodku ciała... Kultura artystyczna kościoła Mariackiego w Krakowie*, redakcja Marek Walczak, Agata Wolska, 127–136. Kraków: Societas Vistulana 2020-2021.
- Böker, Hans J. *Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988.
- Crossley, Paul. *Gothic Architecture in the Reign of Kasimir the Great. Church Architecture in Lesser Poland 1320–1380*. Kraków: Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, 1985.
- Dreścik, Jan. “Zegar wielki na wieży wyższej kościoła Mariackiego, jego dzieje i znaczenie.” *Rocznik Krakowski* 65-66 (1999-2000): 39–64.
- Eysymontt, Rafał. *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*. Wrocław: Via Nova, 2009.
- Eysymontt, Rafał. “Brugia, Gandawa, beffroi, stadthuis i co z tego wynika dla śląskich ratuszy.” W *Katedra, ratusz, dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy*, redakcja Jacek Kowalski, Tomasz Ratajczak, 259–277. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2014.
- Firlet, Janusz, Andrzej Kadłuczka, i Zbigniew Pianowski. “Kościół Mariacki w Krakowie. Problem początków i przekształceń architektonicznych w średniowieczu (preliminaria badawcze).” *Czasopismo Techniczne. Architektura* 23 (2011): 331–356.
- Friedman, David. *Florentine New Towns. Urban Design in the Late Middle Ages*. Cambridge-London: The MIT Press, 1988.
- Goras, Magdalena. *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003.
- Grabski, Władysław, i Wiktor Zin. “Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań.” *Rocznik Krakowski* 28 (1966): 33–73.
- Grzybowski, Andrzej. “Centralne gotyckie jednonawowe kościoły krzyżowe w Polsce”. W *Między formą a znaczeniem. Studia z ikonografii architektury i rzeźby gotyckiej*. Warszawa: DiG, 1997.
- Grzybowski, Andrzej. “Architektura polska około 1300 roku.” W *Polska około roku 1300. Państwo – społeczeństwo – kultura*, redakcja Wojciech Fałkowski, 155–198. Warszawa: Neriton, 2003.
- Grzybowski, Andrzej. *Gotycka architektura murowana w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2014.
- Jarzewicz, Jarosław. *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2019.

- Komorowski, Waldemar. "Krakowski ratusz w średniowieczu i domniemany Dwór Artusa w Krakowie." *Rocznik Krakowski* 64 (1998): 7–34.
- Komorowski, Waldemar. "Ratusz krakowski." W *Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie lokacji Krakowa, 173–202*. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2008.
- Komorowski, Waldemar. *Średniowieczne domy krakowskie (od lokacji miasta do połowy XVII wieku). Kamienice, pałace miejskie i rezydencje kanoniczne. Trwałość gotyckiego modelu w nowożytności*. Kraków: Historia Iagiellonica, 2014.
- Kozaczewski, Tadeusz. "O Krakowie lokacyjnym inaczej. Studium urbanistyczne." W *Wielkość i program budowy miasta średniowiecznego*, 65–80. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1972.
- Krantz-Domasłowska, Liliana. "Miasta podwójne w państwie krzyżackim – przykład Torunia." *RIHA Journal* 0067 (8 March 2013), <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/rihajournal/article/view/69811/67253>
- Krasnowolski, Bogusław. "Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w wieku XIV." *Rocznik Krakowski* 54 (1988): 17–57.
- Krasnowolski, Bogusław. *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2004.
- Krasnowolski, Bogusław. "Lokacje na prawie niemieckim a układy urbanistyczne i architektura Krakowa w wiekach XIII i XIV." W *Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie lokacji Krakowa*, 23–84. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2008.
- Kurkowski, Michał. *Ryte i malowane dekoracje maswerkowe w architekturze średniowiecznej na terytorium ziemi chełmińskiej. Studium typologiczno-formalne*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2017.
- Lepiarczyk, Józef. "Fazy budowy kościoła Mariackiego. Wieki XIII–XV." *Rocznik Krakowski* 34 (1957–1959): 181–254.
- Lilley, Keith D. *City and Cosmos. The Medieval World in Urban Form*. London: Reaktion Books, 2009.
- Łukacz, Marek. "Zabudowa pierzei Rynku Głównego w Krakowie w okresie średniowiecza." *Krzysztofony* 28, nr 1 (2010): 75–98.
- Łyczak, Monika, Emil Zaitz, i Michał Zaitz. "Lokalizacja Klasztoru Ojców Franciszkanów na tle układu urbanistycznego średniowiecznego Krakowa." W *Sztuka w kręgu krakowskich franciszkanów i kларыsek*, redakcja Marcin Szyma, Marek Walczak, 113–119. Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2020.
- Markiewicz, Anna, Marcin Szyma, i Marek Walczak. "Sztuka w kręgu klasztoru Dominikanów w Krakowie." W *Sztuka w kręgu krakowskich Dominikanów*, redakcja Anna Markiewicz, Marcin Szyma, Marek Walczak, 15–82. Kraków: Esprit, 2014.
- Niemiec, Dariusz. "Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa." W *Studia nad dawną Polską*, t. 5, 87–124. Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego, 2017.
- Niewalda, Waldemar, Halina Rojkowska, i Emil Zaitz. *Średniowieczne fortyfikacje Krakowa. Odcinek północny w świetle ostatnich badań*. Kraków: Urząd Miasta Krakowa, 2001.

Niewalda, Waldemar, i Halina Rojkowska. "Układy urbanistyczne Okołu do połowy XIV wieku." W *Atlas historyczny miast polskich*, redakcja Roman Czaja, t. 5: *Małopolska*, redakcja Zdzisław Noga, z. 1: *Kraków*, 27–29. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007.

Pajor, Piotr. "Co wiemy o pierwszym gotyckim kościele Mariackim? Rekonstrukcja, fazy budowy, styl." W *"Jako serce pośrodku ciała"*. *Dzieje artystyczne kościoła Mariackiego w Krakowie*, redakcja Marek Walczak, Agata Wolska, 115–125. Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2020.

Pencakowski, Paweł. "Kiedy powstał gotycki korpus bazylikowy kościoła Mariackiego w Krakowie i kto go budował?" W *Magistro et amico amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesięciolecie urodzin*, 245–256. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2002.

Pianowski, Zbigniew. "Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa." W *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII wieku*, redakcja Elżbieta Firlet, Emil Zaitz, 163–220. Kraków: Muzeum Historyczne m. Krakowa, 2006.

Piekalski, Jerzy. "Uwagi o strukturze przestrzennej Wrocławia w XI–XIII w." *Archeologia Historica Polona* 23 (2015): 215–227.

Piwowarczyk, Elżbieta. *Dzieje kościoła Mariackiego (XIII–XVI w.)*. Kraków: Papieska Akademia Teologiczna, 2000.

Prix, Dalibor. *Dlouhý presbýtář kostela v Žárech: k sakrální architektuře moravsko-slezského pomezí kolem roku 1300*. Opava: Slezská univerzita, 2011.

Prix, Dalibor. *Kružbová okna presbýtáře městského kostela v Uničově. O cestě jednoho motivu napříč 13. stoletím z Francie na Moravu*. Opava: Slezská univerzita, 2014.

Radwański, Kazimierz. *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 1975.

Rajman, Jerzy. *Kraków. Zespół osadniczy – proces lokacji – mieszczanie do roku 1333*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2004.

Rajman, Jerzy. "'Unsere liebe Fraue'. Wspólnota miasta i kościoła w Krakowie w XIV wieku", *Średniowiecze polskie i powszechne* 4 (2012): 150–201.

Schurr, Marc C. *Gotische Architektur in mittleren Europa 1220–1340. Von Metz bis Wien*. München-Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2007.

Szyma, Marcin. "Datowanie i pierwotna funkcja zachodniego skrzydła klasztoru franciszkanów w Krakowie." W *"Żeby wiedzieć"*. *Studia dedykowane Helenie Małkiewiczównie*, redakcja Wojciech Walanus, Marek Walczak, Joanna Wolańska, 25–34. Kraków: s. n., 2008.

Szyma, Marcin. "Transept, zakrystia i korpus nawowy w systemie komunikacyjnym krakowskiego kościoła Franciszkanów." W *Sztuka w kręgu krakowskich franciszkanów i klarysek*, redakcja Marcin Szyma, Marek Walczak, 129–140. Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2020.

Szyma, Marcin. "O początkach zespołu klasztorowego franciszkanów w Krakowie i niektórych uwarunkowaniach jego rozbudowy w XIII wieku." W *In principio. Mit początku w kulturze średniowiecznej Europy. Tom dedykowany pamięci prof. Jacka Wiesiołowskiego*, redakcja Jacek Kowalski, Witold Miedziak, 181–218. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2020.

Trachtenberg, Marvin. *Dominion of the Eye. Urbanism, Art and Power in Early Modern Florence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Walczak, Marek. "Hełm wieży wyższej (hejnałowej)." W *Wokół Wita Stwosza. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie 2005*, redakcja Dobrosława Horzela, Adam Organisty, 158–161. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2005.

Walczak, Marek. *Rzeźba architektoniczna w Małopolsce za czasów Kazimierza Wielkiego*. Kraków: Universitas, 2006.

Węclawowicz, Tomasz. "Bohemi Cracoviam muraverunt." *Umění* 46 (1998): 410–419.

Węclawowicz, Tomasz. "Fazy budowy kościoła Mariackiego. Modele rekonstrukcyjne dla Muzeum Historycznego Miasta Krakowa." *Krzysztofory* 28 nr 2 (2010): 65–76.

Węclawowicz, Tomasz, i Andrzej Włodarek. "Krakowski kościół oo. Franciszkanów w wieku XIII." *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych. Polska Akademia Nauk Oddział w Krakowie* 33/2 (1989): 329–331.

Wyrozumski, Jerzy. "Lokacja czy lokacje Krakowa na prawie niemieckim?" W *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, redakcja Jerzy Wyrozumski, 121–151. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007.

Zarębska, Teresa. "Kontekst urbanistyczny ratusza Głównego Miasta w Gdańsku." W *Ratusz w miastach północnej Europy. Materiały z sesji 'Ratusz w miastach nadbałtyckich', Gdańsk 23–25 XI 1993*, redakcja Stanisław Latour, 53–77. Gdańsk: Marpress, 1997.

